

Ключевые слова: украинский режиссер, советская власть, поэтическое кино, рецензия, исследования, кинофестиваль, библиография, идеология.

Annotation

Analyzed a number of works of foreign scholars about Alexander Dovzhenko, who explored the creative heritage of outstanding Ukrainian director on the world cinema.

Key words: Ukrainian directed, the Soviet authorities, poetic movie, review, research, film festival, bibliography, ideology.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1:81373(477)''14/15''

Павло Бірюк

(Київ)

ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ПОХОДЖЕННЯ ВЕРХОВСЬКИХ КНЯЗІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ІСТОРІОГРАФІЇ

Зосереджено увагу на питаннях термінології князівських утворень у Верхів'ї Оки та розглянуто походження і генеалогію місцевих елітарних груп, їх участь у зовнішній політиці Литовської та Московської держав.

Ключові слова: верховські землі, верховські князівства, Новосильські князі, походження, володіння.

Процес формування української території напряму пов'язаний з розвитком окремих регіонів. Можливість прослідкувати спадкову приналежність чи династичний зв'язок місцевої знаті до державного центру дозволяє нам говорити про приналежність певної історичної області до нашої країни. Дану тенденцію ми можемо прослідкувати по відношенню до утворень у Верхів'ї Оки. В українській історіографії залишається нерозкритим питання розвитку князівських володінь згаданого регіону. Це обумовлено відсутністю достовірних та інформативних джерел, а також тим, що дані землі не являються територіальною частиною нашої держави. Тому метою даної історичної розвідки є необхідність з'ясувати походження місцевих елітарних груп та простежити розвиток термінології щодо регіону, який розглядається.

Основні праці з даної проблеми з'явилися ще в ХІХ ст. До них належать роботи М. Любавського [5], Ф. Леонтовича [6] та польського дослідника Ю. Вольфа [12]. В подальшому тематика доповнилася напрацюваннями М. Грушевського [7], С. Кучинському [8] та радянського

історика О. Зиміна [14]. В сучасний період розробкою даного питання займалися М. Кром [9], Р. Беспалов [1].

Серед дослідників XIX-XX ст. не існувало єдиної думки щодо того, які саме терміни використовувати при вивченні історії Верхнього Пооччя. Тому існували різні варіанти трактування місцевих назв, які нерідко були суб'єктивними. Територія розселення слов'янських племен в'ятичів не закріпила за собою значних топонімічних назв. Однак, в другій третині XIX ст. з'явилося кілька загальних праць, де володіння Верховських князів називали «древней землей вятичей» [1, с. 15]. Г. Карпов, згадуючи про верховські землі, стверджував, що на південний-захід від московського кордону до Дніпра знаходилися володіння чисельних князів, в більшості Рюриковичів. Дана територія носила офіційну назву «страна Князей» [2, с. 17].

В джерелах термін «верховські князі» було вжито лише один раз, а саме у перемирній грамоті 31 серпня 1449 р. між московським князем Василієм II Темним та королем польським і великим князем литовським Казимиром IV. В даному документі записано: «А верховъстии князи, што будут издавна давали в Литву, то имъ и нинечы давати, а болшы того не прымышляти» [3, с. 160]. У повторному виданні грамоти 1846 р. запис змінений на «верховські» [4, с. 65]. Швидше за все, інформація з джерела стала приводом до використання цієї термінології для перших дослідників.

Вперше в науковий обіг поняття «верховські» було введено у 1892 р. М. Любавським. Незважаючи на те, що першочергово термін вживався у лапках, автор під ним розумів широку групу князів у Верхів'ї Оки. Крім цього, історик використовував не лише одну варіацію. Аналізуючи литовсько-московське протистояння в регіоні М. Любавський використовував визначення «верхньоокські» (як синонім до попереднього твердження). Також він застосовує цей термін не лише до князів, а й для означення територій, говорячи про «верхньоокські князівства» [5, с. 49]. Разом з тим, у М. Любавського по відношенню до територіальних формувань у басейні Оки зустрічається назва «верхнеокская украина» [5, с. 50]. Схоже поняття знаходимо у збірнику договірних та духовних грамот: «нашы украинные места» [3, с. 160]. Це вказує на те, що дані терміни були прийнятими як загальне позначення регіону.

Ф. Леонтович у своєму дослідженні пропонував свій варіант тлумачення назв князівських утворень. Він писав, що на північно-східній

окраїні Сіверщини, в землі в'ятичів, по верхів'ю Оки з її притоками, розміщувалися древні уділи князів Чернігівського дому під іменем князів верховських [6, с. 282]. Вказану територію автор також називав «удьлы пограничныхъ съверскихъ князей», «верхнеокской Сьверцинь», «верховскихъ областяхъ Сьверщины» [6, с.262, 289,290]. В даному випадку дослідник припускався неточності, оскільки нині загальновідомо, що Верхів'я Оки та Сіверщина є окремими історичними областями. Наближену думку висловив М. Грушевський. Про даний період він писав у своїй праці: «в північній Сіверщині, що була найбільше чутливим показником політичних виливів обох сусідів, цілий ряд «верховських» князівств переходить тоді під литовську зверхність» [7, с. 274].

Польський медієвіст С. Кучинський у праці, присвяченій історії Чернігово-Сіверщини, використовував власний термін, який раніше у науковій літературі не зустрічається. Князівства він називає «Wierchowszczyzna», при цьому дану територію відокремлює від земель Чернігово-Сіверських [8, с. 123].

Сьогодні залишається відкритим питання, яких саме можновладців серед численної князівської групи у Верхів'ї Оки варто відносити до верховських. Сучасна історіографія проблему не вирішує, передусім тому, що не визначено, які критерії необхідно ставити при виділенні верховських князів. М. Кром використовує термін «украинные» князі, до яких відносить як Гедиміновичів (Бельські, Трубецькі), так і Рюриковичів – нащадків чернігівських, смоленських та московських князів. Російський вчений вказує не стільки на українське походження можновладців як на їх прикордонне (окраїнне) становище. Проте, даний термін вважається більш загальним, оскільки з-поміж «украинных» автор виділяє окрему групу верховських князів, яким притаманна спорідненість та спільний предок Михайло Всеволодович Чернігівський [9, с. 45]. До них належать Мосальські, Мезецькі, Новосильські, але лише останні залишають за собою статус службових, а не інтегруються до Литовської чи Московської держави. Згаданих Трубецьких та Бельських М. Кром до класифікації невідносить [9, с. 66-67]. Схожу позицію висловив білоруський вчений В. Темушев. Посилаючись на перемирну грамоту 1449 р., він вказував, що верховських князів можна співставляти лише з представниками Новосильського дому та їх уділами [10, с. 257].

Дещо неоднозначним є бачення цієї проблеми М. Грушевським. Описуючи перехід князів до Литви у першій третині XV ст., він називає верховськими князями Новосильських, Одоєвських, Воротинських та «Білевських». Натомість, посилаючись на інформацію з літопису по Воскресенському списку в епізоді 1480-1490-х рр. автор до них відносить також Мезецьких, Трубецьких та Мосальських [7, с. 274, 276].

С. Ковилов у дисертаційному дослідженні, присвяченому Новосильським князям, заперечує правомірність використання терміну «верховські», вказуючи на недостатність залучення регіональних ознак. Автор вважає, що згадка даного визначення у перемирній грамоті 1449 р. не є вагомим аргументом. Натомість, історик пропонує вживати термін «новосильські князі», оскільки саме ця назва є поширеною в історичних джерелах протягом всього XV ст. Крім цього, дана група князів зуміла створити своєрідну корпорацію, яка була об'єднана навколо міста Новосиль [11, с. 14,19].

В цілому, походження Верховських князів в істориків не викликає сумніву. Встановлено, що вони є нащадками Михайла Всеволодовича Чернігівського, який в 1246 р. загинув в Орді [12, с. 34; 9, с. 45; 13, с. 106; 8, с. 123; 14, с. 129]. Після себе він залишив п'ятьох синів: Ростислава, Романа Чернігівського та Брянського, Мстислава Карачевського, Юрія Таруського та Оболенський і Семена Глухівського та Новосильського [12, с. 34].

Відповідно, від кожного з його синів пішли окремі князівські родини, які зайняли землі Верхнього Пооччя та найближчі території. Зокрема, М. Любавський та Ф. Леонтович вказували, що в області між Верхів'ям Оки, Десни та Угри розміщувалися нащадки Мстислава Михайловича Карачевського. Тривалі поділи його уділів призвели до формування князівських родин: Кромських, Козельських, Мосальських, Перемишльських, Єлецьких, Хотетовських та власне Карачевських [5, с. 52-53; 6, с. 282]. Юрій Таруський та Оболенський був основоположником князів Таруських, Оболенських та Мезецьких [9, с. 45]. Проте, Ю. Вольф замінює останніх на Волконських [12, с. 34]. Географічно їх вотчини розміщувалися в басейні р. Жиздри. На нашу думку, спільне походження та географічно наближене розташування вище вказаних князів приводить до висновку, що саме дану групу разом з Новосильськими можновладцями варто вважати за Верховських князів. Крім цього, можна припустити, що поступово назва було

ототожнено з представниками Новосильського дому через їх активну зовнішню політику та утримання статусу напівзалежних вотчинників.

Семен Михайлович по смерті батька отримав у володіння Глухів та Новосиль. Точної дати його смерті невідомо. Джерела свідчать, що свої володіння він розділив поміж синів: Михайлу надав Глухів, Олександрю – Новосиль, а Всеволоду – Устів [8, с. 123]. Найбільшого розвитку досягли сини Михайла Семеновича. Зокрема, Семен Михайлович записаний у Любецькому пом'янику як князь глухівський [13, с. 27], проте відомо, що після смерті в 1326 р. Семена Олександровича у його володіння перейшло Новосильське князівство. Тобто, саме Семен Михайлович закріпив за собою найголовнішу родинну вотчину –Новосиль [15]. Наступним власником Новосильського князівства був його син Іван Семенович, який швидше за все був старшим серед братів, тому носив титул Новосильського до смерті в 1371/1372 рр. [15]. Ю. Вольф вважає, що він був одружений на доньці Ольгерда Гедиміновича [12, с. 278]. Його володіння перейшли до брата Романа Семеновича, який згідно джерел в 1375 р. згадується як князь новосильський [16, с. 111]. Але можна припустити, що титул йому дістався ще в 1371 р., оскількиу литовсько-московському договорі 1371 р. між Дмитром Донським та Ольгердом він іменується як «князь великий» [3, с. 22]. О. Зимін помилково називав його сином Семена Михайловича Глухівського та Новосильського, однак дане твердження спростовується тим, що різниця між їхніми періодами княжіння становить 126 років.

З джерел дізнаємося, що новосильський князь Роман Семенович не стояв осторонь зовнішніх справ Московської та Литовської держав та активно опікувався власними володіннями. Зокрема, він у 1375 р. виступав союзником Дмитра Івановича Донського у поході на Твер [9, с. 45]. В зв'язку з постійною присутністю поблизу кордонів свого князівства татар Роман Семенович більше уваги приділяє розвитку Новосіля. Місто було природно значно краще захищене, тому і стало його столицею, а титул глухівський поступово вийшов з вжитку. Згідно з повідомленням Рогожського літопису в 1375 р. «от Мамая прїида рать татарскаа, взяль Новосиль» [16, с. 113]. Розорення стало причиною того, що князь змушений був переселитися на північ в Одоєв [12, с. 278]. Востаннє Роман Семенович згадується у грамоті 1402 р., що була укладена між московським князем Василієм I Дмитровичем та князем рязанським Федором Ольговичем [3, с. 53]. У ній він прописаний

як князь новосильський, тому можна припустити, що спалений татарами Новосиль він все ж таки відбудував.

Згідно з О. Зимінім у Романа Семеновича було три сини: Василій, Лев та Юрій [14, с. 130]. Однак, польські вчені Ю. Вольф та С. Кучинський встановили наявність інших синів, зокрема Семена та Данила [12, с. 278]. Тому, наведену схему О. Зиміна можна вважати неточною.

Після 1402 р., року смерті Романа Семеновича Новосильського та Одоєвського, говорити про існування єдиного князівства недоцільно. Володіння були розподілені між синами, тому що в подальшому в джерелах їх імена згадуються з різними титулами. Побутує думка про існування окремого Бельського, Одоєвського та пізніше Воротинського князівств, а титул Новосильські залишився загальним [8, с. 130].

Семен Романович та його брат Данило нащадків не мали, а їх частина вотчини перейшла до інших братів. Василію Романовичу було виділено Бельовське князівство, яке іменується як «молодший» престол [15], тобто старшою в роду дана лінія не була. Про його сина Михайла відомостей джерела не містять. Натомість його онуки Федір та Василь Михайлович розділили поміж себе Бельовське князівство. Дана гілка Новосильських мала зв'язки з московськими князями. Василь Михайлович був одружений з Євфросинією, донькою Василя Оболенського, який був на службі у московитів. Приблизно в 1407-1408 рр. відбувається переселення Бельовських князів на Волок. За одною із версій це було спричинено тим, що їх володіння зайняли литовці, але князі не бажання служити Вітовту. Після владнання міждержавного конфлікту Федір та Василій повернулися у родинну вотчину [5, с. 49]. За іншою, Бельовські потрапили в опалу до московського князя Василія II Темного за те, що визнали владу не чинили опору Улуг-Мухаммеду, оскільки «тоє же осени пришедь царь Махметъ съде въ градъ Белевъ» [17, с. 107]. Попри наявність взаємин з московськими князями у 1459 р. Федір та Василій Михайлович присягають на вірність Казимиру IV. У договірній грамоті вони виступають як другорядні князі, тому що титул Новосильського та Одоєвського був закріплений за їх дядьком Іваном Юрійовичем [3, с. 192]. Л. Войтович припускає, що ці князі були васально підпорядковані Івану Юрійовичу.

Лев Романович у родовідних книгах записаний Новосильським та Одоєвським [13, с. 130, 305]. Враховуючи те, який саме титул був за ним закріплений, можемо припустити, що князь обіймав старший престол у роду.

За час його правління відбулося зміцнення та розвиток Воротинського князівства, адже нащадки новосильського князя отримали його у володіння як окрему вотчину. По смерті Лева Романовича «старше» Одоєвське князівство перейшло до його меншого брата Юрія, який серед синів Романа Новосильського прожив найдовше.

В подальшому спостерігаємо постійну боротьбу між Воротинськими та Одоєвськими за право називатися старшою лінією серед цієї групи верховських князів. Зокрема, Федір Львович всередині XV ст. у одних грамотах згадується під титулом Новосильський та Одоєвський [4, с. 55], а в інших як Воротинський [4, с. 61, 70]. На нашу думку, враховуючи його активність у зовнішній політиці, саме він відігравав центральне місце серед верховських князів середини XV ст. Доказами цього є наявність договірної грамоти з Казимиром IV [3, с. 117], запис про земельні наділи від короля польського та поручна грамота про сприяння Федору Воротинському за умов, якщо той надасть допомогу Івану Можайському у боротьбі за московський престол [3, с. 149]. Про його брата Василя джерела інформації не містять.

Про Юрія Романовича Одоєвського відомо, що він був на службі у Литві. Цей же протекторат поширився на його синів. Зокрема, Іван Юрійович в 1459 р. разом з племінниками князями Федором та Василем Бельовськими підписали перемирну грамоту з Казимиром IV [3, с. 192]. Василь та Федір Юрійович брали участь в битві під Ошмянами. Перебуваючи у війську Свидригайла, вони протистояли Сигізмунду Кейстутовичу, де і загинули [12, с. 279]. Можемо зробити висновок про те, що князі брали участь у внутрішньому житті Литовської держави, проте зберігаючи напівзалежний статус.

Вище проаналізоване покоління верховських князів залишалось найбільш стійким у питанні вибору сюзеренна. Вже, починаючи з 80-х рр. XV ст. серед Новосильських, які вже були розділені на окремі князівські родини, особливого звучання набирає маневрування між віленським та московським двором. Дана тенденція негативно позначилося на розвитку та подальшій долі уділів. Роздробленість та відсутність єдиного зовнішнього вектору призвела до родинного протистояння за території та владу.

Таким чином, в історіографії трактування назви князівських утворень у Верхів'ї Оки тривалий час залишалося невирішеним. Проте, завдяки якісним напрацюванням окремих істориків в сучасний період питання термінології особливої дискусії не викликає. Враховуючи географічний чинник, вчені

прийшли до висновку про доцільність вживання терміну «верховські князівства». Спільне походження та територіальна наближеність дозволяє нам віднести до цієї групи Новосильських, Карачевських, Мезецьких князів та похідні від них родини. Новосильські тривалий час зберігали напівзалежний статус, а в джерелах саме вони неодноразово згадувалися як «верховські». Тому можемо говорити про ототожнення даних термінів XV ст.

Не підлягає сумніву походження верховських князів, які є нащадками Михайла Всеволодовича Чернігівського. На початку XV ст. відбувається поділ Новосильських на Одоєвських, Воротинських та Бельовських. Це супроводжується боротьбою у родині за право називатися старшою лінією. Характерною ознакою внутрішньої політики верховських князів став вибір литовського чи московського протекторату. Наявність договорів з великими князями литовськими свідчила про особливу роль можновладців у регіоні, а активне втручання у зовнішню політику дозволило зберегти службовий статус на тривалий час.

Джерела та література

1. Беспалов Р. К вопросу о терминах «верховские князья» и «Верховские княжества» / Р. Беспалов // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов. – Брянск, 2010. – Вып.12. – С. 15-61.
2. Карпов Г. История борьбы Московского государства с Польско-литовским. 1462-1508 / Г. Карпов. – Ч. 1. – М., 1867. – 151 с.
3. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / Подготовил к печати Л. В. Черепнин. Под ред. С. В. Бахрушина. – Л., 1950. – 585 с.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией – Т. 1. – СПб., 1846. – 420 с.
5. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута / М. Любавский. – М., 1892. – 1006 с.
6. Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства / Ф. Леонтович. – СПб., 1894. – 399 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 4. – К.–Львів, 1907. – 538 с.
8. Kuczynski S. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy / S. Kuczynski. – Warszawa, 1936. – 412 s.
9. Кром М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. Кром. – М., 2010. – 320 с.

10. Темушев В. Представления о территории и границах Верхнеокских княжеств в работах исследователей / В. Темушев // Верхнее Подонье: Природа. Археология. История. – Вып. 2. – Тула, 2007. – С. 257–277.
11. Ковылов С. Новосильское княжество и новосильские князья в XIV-XV вв. / Автореф. дисс. канд. ист. наук / С. Ковылов. – Орел, 1997. – 20 с.
12. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa, 1895. – 719 s.
13. Зотов Р.О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время / Р. Зотов. – СПб., 1892. – 379 с.
14. Зимин А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. / А. Зимин. – М., 1988. – 350 с.
15. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. / Л. Войтович. – Львів, 2000. – 649 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn.htm>
16. ПСРЛ. Рогожській льтописець. – Т.15 – Вып. 1. – Петроград, 1922. – 216 с.
17. ПСРЛ. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – Т. 8. – СПб., 1859. – 301 с.

Аннотация

Сосредоточено внимание на вопросы терминологии княжеских образований в верховьях Оки и рассмотрены происхождение и генеалогию местных элитарных групп, их участие во внешней политике Литовскоого и Московского государства.

Ключевые слова: верховские земли, верховские княжества, Новосильские князья, происхождения, владения.

Annotation

This article focuses on the problem of terminology princely formations in the Oka-upper, discusses the ancestry and genealogy of the local elite groups and their participation in the foreign policy of Lithuania and Muscovy.

Keywords: Verkhovska earth, Verkhovska principality, Novosylski princes, the ancestry, ownership.

УДК 94:378.011.3-057.175(477) "1943/1956"

**Світлана Буряк
(Київ)**

ІСТОРИЧНА ОСВІТА У ПЕДАГОГІЧНИХ ВУЗАХ УРСР (1943-1956 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

В статті проаналізовано роботи радянських та сучасних українських науковців, в яких приділяється увага проблемі історичної освіти у педагогічних вузах УРСР в 1943-1956 рр. Автором подається класифікація історіографії та досліджуються причини незадовільного стану її розробки в літературі.